

*A Margot,
perché si risvegli*

Limba, limba,
intro sas domos, intro sos coros,
intro sas laras.

Limba, limba,
sa 'oghe 'e s'anima,
non la bocchimus, non la irmenticamus.
[...]

Limba, limba,
pro mandicare, pro basos dare,
pro frastimare.
Limba, limba.

La juchent sos populos chena bandera,
totu ant una limba.
La moet su sole, la moet sa luna
e su mundu...sa limba.
Tazenda, Limba

LA LLENGUA SARDA: DESCRIPCIÓ TIPOLÒGICA I SOCIOLINGÜÍSTICA

Filippo Melis
(Universitat de Girona)

I. 1. El sard

Definim com a sard una família de varietats parlades a Sardenya, exceptuades les ciutats de l'Alguer (varietat catalana), de Calasetta i Carloforte (varietat lígur), de Sàsser i voltants (varietat de tipus italià) i l'àrea de la Gal·lura (cors meridional també de tipus italià).

L'alguerès. La ciutat de l'Alguer, conquerida definitivament el 1354 pels reis d'Aragó, és l'únic lloc de Sardenya on es parla una varietat de català. Aquest dialecte, implantat al segle XIV, ha patit moltes influències del sard i de l'italià.

El tabarquí. El lígur, parlat en els centres de Carloforte i Calasetta, també constitueix una illa lingüística a l'interior de Sardenya. Es diu tabarquí, pel fet que els primers habitants procedien de Tabarka, una illa situada davant de la costa nordafricana, d'on els berbers els havien foragitats.

El sassarès i el gal·lurès. Tot i que han nascut i crescut a Sardenya, presenten una estructura essencialment diferent de la del sard. On es parlen el sassarès i el gal·lurès, fa segles molt probablement s'emprava una varietat sarda. A partir del 1200, gràcies als lligams polítics i administratius amb Gènova i Pisa,

aquesta varietat devia quedar submergida per les influències toscanes i lígurs, sobretot a Sàsser, Castelsardo, Sorso, Stintino i Porto Torres. A més a més, la Gal·lura també va conèixer incursions dels corsos meridionals.

I. 2. Trets que caracteritzen els dialectes sards

Es comença a parlar de llengua sarda a partir de la seva documentació escrita a l'edat mitjana, ja que la llengua que es parlava abans de l'arribada dels conqueridors romans era molt diferent de la d'avui. Per a poder parlar d'una classificació, és necessari explicar que és tradició consolidada distingir dues macrovarietats de dialectes en la llengua sarda: el campidanès, parlat en la meitat meridional de l'illa, i el logudorès, emprat en l'àrea centro-septentrional. Dins d'aquesta varietat, de vegades, també s'engloba el nuorès, emprat en la part centrooriental de l'illa, a causa de les seves característiques. Pel que fa al log., constatem que des del segle XIV fins al segle passat, en l'espai lingüístic centroseptentrional de Sardenya s'ha emprat principalment en àmbit poètic oral i escrit el "logudorese illustre", una varietat de logudorès occidental amb un grau alt de prestigi, enriquida per elements lexicals llatins, castellans i italians. En canvi, en la part meridional, el model se centrava en la parla de la classe burgesa de Càller, codificada en el diccionari de V. Porru (1832) i depurada dels elements rústics i marcats socialment de manera negativa, com per exemple la metàtesi i la nasalització de les vocals.

Entre els trets més generals de la llengua sarda, destaquem la metafonia, la presència de vocals paragògiques, la cacuminalització, la lenició de les oclusives sordes llatines en posició intervocàlica i, en log., el manteniment del punt d'articulació de les oclusives velars llatines davant de 'e' i de 'i', i el pas singular dels grups llatins [kw] i [ɰw] a [b], fenòmens que seran analitzats més detalladament.

Les diferències entre aquestes macrovarietats són evidents sobretot a nivell fonològic; mentre que, pel que fa el lèxic, la morfologia i la sintaxi, el sard sembla ser més homogeni.

Analitzarem les característiques fonètiques, morfològiques i lexicals del sard, comparant els trets del logudorès i del campidanès. En la il·lustració de les evolucions fonètiques donarem els ètims llatins.

Pel que fa a la **fonètica**, destaquem els següents trets:

- el fenomen de la metafonia: les vocals mitjanobaxes passen a ser mitjanoaltes si precedeixen les vocals altes /u/ e /i/. Les vocals mitjanes assimilten part de les característiques de les vocals altes que les segueixen: *nigella(m)* > [ni'ɔɔɔa] 'negra' i *nigellu(m)* > [ni'eɔɔu] 'negre', *nova(m)* > [nɔa] 'nova' i *novu(m)* > [nou] 'nou';
- l'evolució de -ll- llatina en el so cacuminal [ɔɔ], fenomen que també és present a Còrsega del sud, a Sicília, a la península salentina i en algunes zones dels Alps Apuans. Del llatí *caballu(m)* > ['kaɔɔu] en log. i ['kwaɔɔu] en camp., 'cavall';
- lenició de les oclusives sordes llatines en posició intervocàlica: *luce(m)* > ['luɔɔ] en log. i ['luɔi] en camp., 'llum'; *aperire* > [a'ɔɔrɔɔɔɔ] en log. i [o'ɔɔrɔi] en camp., 'obrir'; *piscatore(m)* > [piska'ɔɔɔɔ] en log. i [piska'ɔɔɔi] en camp., 'pescador';
- la conservació del punt d'articulació de les oclusives velars llatines davant de vocal palatal en logudorès: *centu(m)* > [ɔkentɔ] 'cent', *gyrare* > [ɔi'ɔaɔɔ] 'girar' i *luce(m)* > ['luɔɔ] 'llum';
- La labialització de les labiovelars [kɔ] > [b] i [ɔɔ] > [b] és un aspecte del logudorès que coincideix curiosament amb el romanès, que transforma, però, el grup sord en la labial sorda [p]: *aqua(m)* > [ɔabɔa] 'aigua', *quinque* > [ɔkimbɔ] 'cinc', *lingua(m)* > [ɔlimba] 'llengua', *sanguine(m)* > [ɔsambɔnɔ] 'sang'.

Pel que concerneix la **morfologia** indicarem alguns trets particularment significatius. El sistema nominal presenta particularitats originals respecte a les altres llengües romàniques. El sistema verbal sard tendeix a les contruccions analítics més que qualsevol altra llengua neollatina, exeptuat el romanès.

La morfologia nominal presenta:

- Els articles determinats procedeixen del llatí *ipsu(m)*, *ipsa(m)*, *ipsos*, *ipsas* així com en el català de les Balears, contràriament a allò que passa a les altres llengües romàniques, que tenen com a origen

generalment, *illu(m)*. En campidanès, el masculí i el femení plurals presenten una mateixa forma *is*, contra les dues del logudorès: *sos*, *sas*;

- El plural dels substantius i dels adjectius és sigmàtic i l'única diferència entre les dues varietats és el tancament, en campidanès, de [ɪ] > [i], i de [ʊ] > [u] en posició postònica final, com en *cane(m)* > ['kanɪ] en log. i ['kani] en camp., 'gos'; i *domo* > [dɔmɪ] i [dɔmu] en camp., 'casa'.

La morfologia verbal presenta:

- La formació del futur amb l'auxiliar *aere/ai*, 'haver', més la preposició *a* i l'infinitiu del verb;
- La construcció perifràstica del condicional campidanès amb l'auxili del verb *ai*, 'haver' i del logudorès amb *dèbere*, 'deure' més la preposició *a* i l'infinitiu del verb;
- La forma del subjuntiu imperfect del logudorès procedeix directament del llatí, mentre que el campidanès i la majoria de les altres llengües romàniques el substitueixen amb el plusquamperfect.

Pel que fa al **lèxic**, la llengua sarda conserva un important cabal del seu fons antic preromà, com a paraules que no procedeixen dels idiomes portats pels invasors. Generalment aquests mots indígenes són fitònims, zoònims o concerneixen l'àmbit agrícola i pastoral i topònims. A això s'hi afegeixen les aportacions de les llengües que han entrat en contacte amb el sard al llarg dels segles. Actualment, és la influència italiana la que té un pes molt considerable i la que domina en diversos àmbits lèxics. Tot i això també subratllem l'originalitat del sard en la tria (sovint conservació excepcional) dels mots llatins: *domo* < *domo* 'casa', (i)sc(h)ire < *scire* 'saber', *narrer* < *narrere* 'dir', *minore* < *minore(m)* 'jove', *faeddare/fueddare* < *fabellare* 'parlar', *faeddu/fueddu* < *fabella(m)* 'paraula', *bertula* < *bertula(m)* 'cistell', *binchere* < *vincere* 'guanyar', *bibere* < *bibere* 'beure'.

El superstrat grecobizantí va deixar rastre consistent sobretot en el lèxic religiós i administratiu, gràcies a la durada de la dominació que va del segle VI al X. A aquest superstrat es poden atribuir, per exemple, el verb *cascare/cascari* 'badallar' i el camp. *giani* 'roig', dit pel pelatge dels cavalls i dels bous.

A partir del començament del segle XI augmenta a Sardenya la penetració comercial i política de Gènova i Pisa, amb l'entrada consegüent d'un nombre notable de mots italians antics com per exemple el log. *betzu* i el camp. *becciu* 'vell' i el log. i camp. *giovanu* 'jove'.

A Sardenya la llarga estada dels catalans ha tingut unes conseqüències lingüístiques destacables. Per això, fora dels Països Catalans, Sardenya és l'únic territori on la presència de la llengua catalana és habitual en bona part de la documentació antiga i on una part de la toponímia, de l'antroponímia i del corpus lèxic de la llengua autòctona actual, especialment en el campidanès, tenen origen català. Citem com a exemple el log. i camp. *bardúf(f)ula* 'baldufa' i el camp. i nuor. *blau/brau* 'blau'.

Pel que fa al castellà, el seu ús va tardar a difondre's, sobretot en aquelles zones en què majoritàriament s'havia difós el català. A la part meridional de Sardenya s'haurà d'esperar fins al final del segle XVII per a constatar un ús veritable d'aquest codi lingüístic nou. Per a aquest motiu es pot afirmar que l'influència castellana ha estat més forta en la zona septentrional, com proven alguns casos en els quals, per a expressar un mateix significat com per exemple l'adj. 'lleig', el camp. presenta *lleig*, un terme català i el log. *feu*, una paraula castellana. A més, per a nombroses paraules es fa difícil establir llur procedència del català o del castellà, a causa de l'afinitat entre aquests dos idiomes, com per exemple el log. i camp. *gana*, 'gana' en cat. i cast., el log. i camp. *manta*, 'manta' en cat. i cast.

La influència italiana comença a partir del 1718, quan Sardenya passa als piemontesos i successivament forma part de l'Estat italià.

Ara presentarem les formes per referir-se als mesos de l'any i als dies de la setmana. Tradicionalment Sardenya ha estat sempre terra de pagesos i pastors, això implica que el lèxic principal s'ha desenvolupat en funció de les relacions socials i laborals que eren considerades com a més significatives.

Els noms dels dies de la setmana són d'origen llatí i gairebé tots de gènere masculí. Per al divendres s'utilitza una paraula manllevada al llatí, però referent al ritual jueu relatiu a la preparació de la celebració del dissabte, el dia sagrat, que vol dir 'sopar pur' i és de gènere femení en totes les varietats, mentre que el nom del dissabte prové directament de l'hebreu com en les altres llengües romàniques. Aquesta n'és la llista: *lunis* 'dilluns', *martis* 'dimarts', *mércuris*

'dimecres', *giòbia* 'dijous', *cenàbara/chenàbura* 'divendres', *sàbudu* 'dissabte', *domínigu* 'diumenge'.

Per al nom dels mesos, la llengua sarda fa referència als esdeveniments més significatius de la vida corrent i és curiós el fet que aquests segueixin només en part la resta de les llengües romàniques. L'any a l'illa començava al setembre, paral·lelament a l'any agrícola, així tenim per a aquest mes *Cabudanni* en camp. i *Cabidanni* en log. 'cap d'any'; octubre és *Mesi de ladàmini* 'mes de l'adob' en camp. i *Santuaini* 'Sant Gaví' en log.; novembre es diu *Dognasantu* 'tots els sants' en camp. i *Santandria* 'Sant Andreu' en log.; desembre és *Mesi de idas* 'mes de les pluges' en camp. i *Nadale* 'Nadal' en log.; gener és *Gennàrgiu* en camp. i *Ghennarzu* en log.; febrer es diu *Friàrgiu* en camp. i *Fiarzu* en log.; març és *Martzu* en camp. i *Martu* en log.; abril es diu *Abrili* en camp. i *Abrile* en log.; maig és *Maiu* en ambdues varietats; juny es diu *Làmpadas* en ambdues varietats, nom que al·ludeix als focs de la festa de Sant Joan; juliol és *Mesi de Argiolas* 'mes de les eres' en camp. i *Mese de Trèulas* 'mes del batre' en log.; agost es diu *Austu* en les dues varietats. Esquematzant una mica es dedueix que els mesos es poden dividir en tres tipus segons llur referència: al món de l'agricultura pertanyen *Cabudanni/Cabidanni*, *Mesi de idas*, *Mesi de ladàmini*, *Mesi de Argiolas/Mese de Trèulas*, amb una predominància de la varietat campidanesa; al món religiós, als sants o a llurs festes i celebracions, es refereixen *Santuaini*, *Dognasantu* (camp.), *Santandria*, *Nadale*, *Làmpadas* (camp. i log.), aquí, en canvi, predomina la varietat logudoresa; mentre que els mesos de *Gennàrgiu/Ghennarzu*, *Friàrgiu/Fiarzu*, *Martzu/Martu*, *Abrili/Abrile*, *Maiu* i *Austu* respecten els cànons de les llengües neollatines.

I. 3. Situació social del sard

Al llarg dels darrers cinquanta anys es registra una tendència general i una evolució marcadament negatives en la comprensió i en la capacitat de parlar sard.

Per exemple s'observa com persones procedents de pobles diferents comuniquen en italià, per por de no entendre's, justificant aquesta conducta sota el nom fals de "respecte" per a l'interlocutor i perquè consideren més

eficaç l'italià, ja que, comparant les diferències lexicals o fonètiques pròpies de les varietats que podrien utilitzar, creuen reconèixer dues llengües diferents. Segurament l'escàs costum d'ús de la varietat pròpia i la gairebé inexistent o cada cop més reduïda exposició a les altres varietats condiciona els parlants a l'hora de comunicar en sard. Allò que falta és una actitud lingüística positiva, o sigui la voluntat de comunicar i d'entendre's, superant la *disamistade* que separa els parlants de diverses varietats. Pel que fa les competències lingüístiques, la majoria de sardoparlants tendeix inevitablement a l'oralitat, mentre que pocs són realment competents en la lectura i l'escriptura. Aquesta disminució d'ús es produeix amb més força en les zones més poblades, on té lloc un augment de la incapacitat de parlar i d'entendre la llengua. La reculada de l'ús social del sard és encara més important al carrer, com ja hem recordat, amb gent desconeguda i en les compres en les superfícies comercials on és molt considerable.

Un altre fet remarcable és que molts nens sards, sobretot els que viuen als centres urbans més grans, són educats per pares que els parlen gairebé exclusivament en italià. En canvi, en zones geogràfiques i àmbits socials cada cop més restringits, com els pobles a economia agrícola i pastoral i les famílies de pagesos, pastors i petits artesans, el sard continua sent llengua materna.

El sard no s'utilitza en àmbits oficials. En l'àmbit domèstic i al carrer es va perdent a poc poc, s'utilitza cada cop menys com a llengua de socialització primària i els joves el parlen cada cop menys, i només recorren a unes frases o bé a algunes fórmules estereotipades. Però a Sardenya molts individus, al costat de la llengua materna italiana, han après també el sard i l'utilitzen en ocasions específiques molt escasses i amb determinats interlocutors, generalment per a la comunicació oral informal entre amics íntims i parents. L'ús de l'italià com a llengua comuna s'ha generalitzat, perquè s'ha introduït massivament en tots els àmbits, i la interferència lexical italiana és general, fet que condiciona fins i tot alguns trets fonètics del sard mateix. De totes maneres, no obstant el fet que els sard utilitzen prou correctament la llengua italiana estàndard, es constata que en la societat illenca l'italià no estàndard és una llengua d'ús corrent que fon un lèxic fonamentalment italià amb una gràmatica fonamentalment sarda.

Els canvis que Sardenya ha experimentat amb la introducció de les noves tecnologies, l'augment significatiu de mitjans de comunicació nous, majoritàriament en italià, ha empitjorat l'ús social del sard en els contextos de relació i de comunicació en la comunitat de parlants. En conseqüència, si no s'adopten mesures per assegurar-ne l'ús social es degradarà formalment i es convertirà en un instrument de comunicació residual.

I. 4. Indicacions sobre apreciacions dels parlants

Pel que concerneix la percepció lingüística general del sard i de les seves varietats, constatem que durant l'últim segle s'ha instal·lat entre els sards la convicció que la llengua sarda només és un problema. No existeix un dialecte acceptat de manera unívoca com a varietat base per a l'estàndard i els textos escrits estan redactats en la varietat de l'autor, utilitzant un sistema gràfic propi. A Sardenya hi ha una tradició molt llarga i documentada de «campanilismo» que afecta tots els àmbits de vida dels seus habitants. Tothom coneix i reconeix el prestigi de la «llengua logudoresa il·lustre» enfront de la «llengua campidanesa il·lustre» i, a partir d'això, s'han anat desenvolupant teories i tòpics sobre la llengua que tenen ben poc a veure amb la ciència lingüística, com el tema de la puresa. Aquest tema té com a punt inicial una afirmació de Matteo Madau (o Madao), un jesuïta sard de la segona meitat del segle XVIII, que va proposar la creació d'una llengua sarda il·lustre a través del «ripulimento» del logudorès, la seva varietat materna. Aquesta varietat, segons el capellà, era l'única que podia tenir aquest paper tan important, gràcies als criteris de l'arcaïsmes i de la fidelitat al llatí, dels quals derivava automàticament un prestigi lingüístic més gran.

Un segle i mig després de Madao, el professor alemany Max Leopold Wagner, interessat en les varietats de sard rurals, identificava en el dialecte central barbaricí (*barbaricino*) la varietat de sard més pura i conservadora i, per tant, més interessant, i afirmava que «il sardo, continua meglio la tradizione linguistica romana. Dove foneticamente essa è più pura e somiglia più espressamente al latino è nel Nuorese e nella Baronia, e queste regioni si considerano anche riguardo al lessico come le più arcaiche» i que «il sardo, come ci si presenta nei documenti antichi e come tuttora suona nelle regioni

centrali e soprattutto nel Bittese e nel Nuorese, si può considerare, anche foneticamente, il continuatore più schietto del latino». Cal recordar, però, que la perspectiva històricoetimològica del professor alemany, que s'ocupava sobretot de les zones internes de Sardenya, pretenia estudiar els aspectes més conservadors de la civilització sarda. Com es pot constatar, l'òptica de Wagner és fortament romàntica, i dins seu els únics valors positius són la genuïnitat, l'arcaisme i la primitivitat incontaminada. Per tant, la Sardenya a la qual Wagner se sent lligat emotivament i interessat científicament era la terra primitiva en els costums i conservadora en la llengua, la Sardenya que més s'assembla a un museu etnogràfic vivent. Seguint aquesta perspectiva, una varietat com més conserva trets llatins arcaics i es diferencia de l'italià, més apareix als ulls del professor bavarès com a bella i interessant.

Basant-se en això, una llarga tradició d'estudis ha identificat amb el major valor del sard el caràcter fonètic i lexical conservador i amb el manteniment de trets típics del llatí. En els estudis científics recents tal noció ja ha estat abandonada, simplement perquè la valoració del caràcter conservador té un caràcter merament subjectiu i, a més dels aspectes més conservadors del sard, són també objecte d'estudi les seves característiques més innovadores.

Un antropòleg del poble nuorès de Bitti, Michelangelo Pira afirmava que:

«dialetti come quello di Bitti, (ancor oggi ma meno che nel passato recente fortemente conservatore delle forme latine) definito dal Wagner una volta il palladio d'arcaicità, sono testimonianza di una latinizzazione non già, come ritenuto da taluni, anticipata, ma fortemente ritardata. Il latino, dove è penetrato prima (come è accaduto nella parte meridionale dell'Isola), ha anche avuto la sua maggiore evoluzione, sia in conseguenza del maggior uso interno, sia in conseguenza dei più stretti contatti successivi con le lingue romanze della penisola iberica e di quella italiana. Gloriarsi come erano soliti fare i bittesi e i letterati sardi in genere, della maggiore vicinanza dei dialetti sardi al latino, significa gloriarsi dell'immobilità e della bassa accumulazione culturale; il che può anche essere vanto legittimo, ma in una sincronia che assuma a proprio valore appunto la conservazione e l'immobilità».

No obstant això, el mite del sard veritable i pur s'ha conservat i ha tingut un paper important en les reaccions a la primera proposta d'estandardització de la llengua sarda: la Limba Sarda Unificada (2001). Segons que admet la mateixa comissió, la varietat escollida, per bé que tingui com a objectiu la mediació entre les diverses varietats presents a l'illa, és «rappresentativa di quelle varietà più vicine alle origini storico-evolutive della lingua sarda». El criteri adoptat,

d'inspiració «històrica», ha estat interpretat, però, pels sards com un criteri «localista», pel fet que gairebé la majoria dels trets escollits per a la forma normativa s'identifiquen amb els propis de les varietats logudoreses i presenten característiques campidaneses només quan aquestes corresponen als trets logudoresos.

I. 5. Marc polític i legislatiu de les iniciatives de codificació del sard

Les iniciatives europees per a la protecció de les llengües minoritàries i regionals estan basades en la *Convenció marc per a la protecció de les minories nacionals (Framework Convention for the Protection of National Minorities)*, del 1995 i la *Carta europea per a les llengües regionals i minoritàries (European Charter for Regional and Minority Languages)* del 1998. Les iniciatives italianes tenen com a fonament jurídic la Constitució de la República Italiana, la *Llei n. 482 del 15 desembre de 1999* i el *Regolamento di attuazione della legge 15 dicembre 1999, n. 482, recante norme di tutela delle minoranze linguistiche storiche* (2001).

A nivell sard, esmentem la *Legge Regionale 15 ottobre 1997, n. 26. sulla promozione e valorizzazione della cultura e della lingua della Sardegna*. El 1er Títol de l'article 2 afirma que: «... la Regione assume come beni fondamentali da valorizzare la lingua sarda – riconoscendole pari dignità rispetto alla lingua italiana, - la storia, le tradizioni di vita e di lavoro, la produzione letteraria scritta e orale, l'espressione artistica e musicale, la ricerca tecnica e scientifica, il patrimonio culturale del popolo sardo nella sua specificità e originalità, nei suoi aspetti materiali e spirituali». A més, la llengua sarda és reconeguda a Sardenya com a segona llengua oficial, al costat de l'italià.

La llei regional n. 26, a més de l'ajuda econòmica a les experimentacions didàctiques, també ofereix una referència jurídica i administrativa segura per als qui vulguin afegir la llengua i l'estudi de la cultura sardes als curricula de l'escola sarda. I són ja nombroses les activitats didàctiques, els projectes culturals, les iniciatives editorials i electròniques en llengua sarda.

Per a permetre'n una aplicació efectiva, la Regió Autònoma de Sardenya (RAS) va encarregar a una comissió d'experts l'elaboració d'una norma de principi d'unificació lingüística sobredialectal que identifiqués una llengua model per a

garantir a l'ús oficial del sard les característiques necessàries de coherència, univocitat, i difusió supralocal. Aquesta iniciativa es va materialitzar en la Limba Sarda Unificada (LSU), publicada el 2001. Aquest estudi no ha estat adoptat mai a nivell institucional per causa de diverses oposicions locals, però, en tot cas ha constituït la base per a la redacció d'altres dues propostes: la Limba de Mesania (LdM) del 2004, proposada pel comitè "*Abbia a unu sardu comunu*", i la Limba Sarda Comuna (LSC), proposada per la RAS i publicada el 2006. El Govern sard, amb la deliberació n. 16/14 del 18 d'abril de 2006, la va adoptar de manera experimental com a llengua oficial per les actes i els documents redactats per la mateixa RAS (amb la condició que, d'acord amb l'art. 8 de la Llei 482/99, té valor legal només el text en llengua italiana), tot garantint la possibilitat als ciutadans d'escriure a la institució regional en la varietat pròpia i creant l'*Ufitziu de sa limba sarda*, una oficina lingüística regional.